

Зорица ЧУБРОВИЋ
Јасминка ГРГУРЕВИЋ

ЦРКВА СВ. НЕЂЕЉЕ У КУМБОРУ

Кључне ријечи: Црква, св. Неђеља, Трипо Кокоља, Кумбор, барокно сликарство, Вицко Бујовић

Откриће до сада непознатог дјела Трипа Кокоље у цркви св. Неђеље у Кумбору скренуло је пажњу на ову знатно оштећену грађевину необичног положаја и скромних димензија и архитектуре. Наиме, црква св. Неђеље се већ више деценија налази у оквиру војне касарне и тиме је изгубила своје првобитно окружење за које се може претпоставити да је прије изградње касарне чинило дио насељеног мјеста. Већ дуго у њој се нису одржавала редовна богослужења па је, стога, изостала и пажња која би била посвећена њеном одржавању. Губљењем култне функције она је остала и без једног од својих битних својстава.

Неповољном стању веома су допринијела оштећења која је претрпјела у земљотресу од 15. априла 1979. године када су на њеним зидовима настале врло изражене пукотине, изазвано рушење звоника на преслици и нагињање зидова услед слегања узрокованог помјерањем тла. Коријење оближњих стабала додатно је угрозило зидове и темеље цркве, а влага из околног терена, који је виши у односу на под у цркви за око 1,0 м, изазивала је пропадање градива у нижим дјеловима зидова. Иако је 1987. године израђен пројекат за санационе радове на овој цркви, радовима на њеном конструктивном и сеизмичком осигурању није се приступило до наших дана.¹

Оштећења на крову која су узрокована ударом грома подстакла су почетком 2003. године управу касарне да затражи стручну помоћ Регионалног завода за заштиту споменика културе у Котору како би се отклонила штета изазвана непогодом. Приликом обиласка цркве, 21. маја 2003. године присутни стручњак Завода је поред осталог установио да се у овој цркви испод затечене декорације са почетка 20. вијека налази старије сли-

¹ За инвеститора СИЗ науке и културе Херцег Нови, пројекат је 1987. године израдио Завод за урбанизам и пројектовање Херцег Нови.

карство које представља дјело Трипа Кокоље.² Већ 13. јуна 2003. године екипа конзерватора Завода испитала је претпоставку путем сондажног истраживања, којим је потврђено да се у цркви св. Неђеље налази Кокољино непознато дјело.³ Проширењу сонди у апсиди и испитивањем карактеристичних појединости приступило се од стране стручне екипе Завода 2. септембра и 26. новембра 2003. године Извјештај који слиједи настао је као резултат поменутих радова и проучавања расположиве литературе.

Познати историјски подаци о цркви св. Неђеље у Кумбору

Први познати помен цркве св. Неђеље у Кумбору објављен је у књизи П. Бутораца *Културна њовијесѝ ѓрага Перасѝа*⁴. Аутор наводи документ у коме се помиње положај ове цркве као мјесто гдје ће се 1634. године ради преговора састати два диздара и један паша из Херцег Новог са капетаном Пераста Марком Рашковићем.⁵

У свом раду *Неки њодаѝи о сакралним сѝомениѝима кулѝуре у херѝегњовској оѝиѝѝини од краја XVII вијека до данас* Марија Црнић-Пејовић је навела податак да је црква св. Неђеље у Кумбору поменута у катастру херцегновског краја из 1704. године.⁶ У овом раду коришћени су и подаци из антропогеографске студије *»Бока«* С. Накићеновића који у оквиру описа Кумбора помиње цркву св. Неђеље наводећи да је била православна до почетка 18. вијека када је прешла у руке римокатолика⁷.

Затечено стање грађевине

Архитектура цркве св. Неђеље, као и њен положај, веома су слични са низом мањих једнобродних цркава смјештених у близини морске оба-

² У обиласку цркве св. Неђеље учествовали су: Млађо Говедарица, командант касарне Кумбор, Синиша Самац, референт за културу у касарни Кумбор, археолог Радмила Ћапин, кустос Завичајног мујеја у Херцег Новом, Радован Арнаут из Секретаријата за друштвене дјелатности општине Херцег Нови и Зорица Чубровић, архитекта - виши конзерватор у Регионалном заводу за заштиту споменика културе Котор.

³ Истраживање на терену извршиле су Јасминка Гргуревић, сликар - виши конзерватор и Зорица Чубровић, архитекта - виши конзерватор у Регионалном заводу за заштиту споменика културе Котор.

⁴ П. Буторац, *Културна њовијесѝ ѓрага Перасѝа*, Пераст 1999. Књига је писана током друге и треће деценије прошлог вијека.

⁵ П. Буторац, *нав. гј.*, 311.

⁶ М. Црнић-Пејовић, *Неки њодаѝи о сакралним сѝомениѝима кулѝуре у херѝегњовској оѝиѝѝини од краја XVIII вијека до данас*, БОКА 18, Херцег Нови 1986, 162.

⁷ С. Накићеновић, *Бока*, Београд 1913, 483.

ле у насељима дуж бококторског залива. По архитектонском склопу она је слична и црквицама смјештеним на вишим изохипсама брда која уоквирују залив, било оним грађеним на имањима властеле било онима које се налазе у склопу изграђених руралних цјелина. Међутим положај оних које се налазе уз саму обалу мора, попут цркве св. Неђеље у Кумбору, носи и једну посебну одлику, а то је њихова изложеност визурама са мора одакле им се најчешће и приступало у возњи баркама.

Црква св. Неђеље је једнобродна засведена грађевина са полукружном апсидом на источној, а улазом и звоником на преслицу на западној страни. Покривена је двоводним кровом са кровним покривачем од каналице. Црква је зидана каменом. Унутрашњост грађевине освијетљена је са два прозора на јужној страни од којих је мањи прозор у виду узаног отвора постављен ближе апсиди, а већи прозор уоквирен каменим оквиром по оси јужног зида.

Испред цркве, уз чију западну страну су зидане клупе тзв. *џижули*, је правоугаони ограђени простор поплочан каменим плочама. Ту је стајало неколико гробница које су средином 20. вијека пренесене на нови положај. На јужној страни, према приобалном путу, овај простор уоквирује густе шимшир који заједно са неколико високих чемпреса и других стабала која надвисују црквицу њеном положају даје посебну атмосферу.

Унутрашњост цркве чини засведени једноставни простор са полукружном апсидом у којој се налази олтар. У угловима зида на источној страни, уз олтар, изведена су два симетрична лучно обликована удубљења за проскомидију и ђаконикон, а на јужној страни, будући да је малтер отпао, видно је и старије удубљење за греду иконостаса.

Предња страна олтара је у равни источног зида. Горња страна олтарске мензе састоји се од равне површине која се према тјемени апсиде наставља у виду три равна степеника.

Под цркве покривен је накнадном цементном кошуљицом у којој се урезаним линијским цртежом имитира слог пода од дијагонално постављених плоча.

Сем на сјеверној страни гдје је видна обрада фасаде зидана у каменим осталим фасадним површинама цркве сачувана је накнадна обрада малтерном декорацијом. Једноставну декорацију чине истакнуте угаоне и ободне траке и равна поља између њих. Поља су бојена свијетло руменом бојом, а истакнуте траке окером.

Унутрашњост цркве је омалтерисана и украшена сликаном декорацијом. Олтарском простору посвећена је највећа пажња. У апсиди је насликана завјеса са кићанкама, а на јужном и сјеверном зиду источне стране су стубови кружног облика са капителима украшеним лишћем. У тјемени источног зида је пехар са Христовим монограмом и гранчицама

винове лозе са страна. Свод је обојен плавом бојом, вијенац у подножју свода украшен поједностављеном мраморизацијом а на подужном и западном зиду бојеним цртежом имитира се зидање каменом са геометријски правилним спојницама и грубо пикованим површинама. На накнадно крпљеним површинама малтера поново је досликаван исти мотив.

На мјестима у апсиди са којих је премаз на коме је сликана ова декорација отпао, могао се запазити старији сликани слој. У десном углу средњег степеника над олтарском мензом видан је био мотив мраморизације веома сличан са истим мотивом у подножју олтаске пале у цркви св. Ане изнад Пераста.⁸ Овај сликани детаљ по свом положају у апсиди, колориту и цртежу одавао је руку Трипа Кокоље, највећег барокног сликара Боке Которске.

Анализа градње

На основу карактеристика градње може се уочити да је првобитна црква св. Неђеље била знатно краћа у основи те да је свој данашњи облик добила дограђивањем према западу. На положај првобитног западног зида, који је у преградњи цркве срушен да би простор наоса био продужен, указује пукотина на сјеверној фасади као и попречна пукотина у унутрашњости цркве удаљена око 2,30 м од западног зида.

Првобитна црква је на јужном зиду имала један високо постављени узани отвор у јужном зиду кроз који је продирала свјетлост испред иконостаса чији положај означава постојеће правоугаоно удубљење за горњу греду. Могуће је да је постојао узани прозор и у апсиди који је накнадно зазидан, што ће показати даља истраживања.

Промјене у односу на првобитно рјешење простора могу се запазити и у апсиди с обзиром на постојање спојница између предњег зида олтарске мензе и источног зида цркве, што указује на позније интервенције. Могуће је да је првобитно у апсиди плоча олтара стајала на каменом или зиданом стубу.

Судећи по изгледу каменог вијенца испод крова на источној страни могло би се претпоставити да је првобитни кровни покривач ове цркве био од камених плоча чије остатке представљају постојећи *кошали*.⁹ Да ли су сачувани трагови оваквог покривања и у којој мјери показале будућа архитектонска истраживања на крову.

⁸ З. Чубровић, Црква св. Ане, Пераст 2000, 4.

⁹ Кровни покривач од камених плоча представљао је уобичајено рјешење у традиционалној архитектури подручја коме припада црква св. Неђеље. Данас је задржан само на ријетким примјерима црквеног градитељства као што је црква св. Јована у Калимочу (Бијелске Крушевице).

У преградњи цркве уобличена је њена западна фасада са правоугаоним порталом чији камени оквир је украшен мотивом ужета и дијамантног врха у подножју довратника. Могуће је и да је данашњи звоник на преслицу са једним звоном, компонован од два вертикално постављена камена квадера који носе лучни завршетак, настао у исто вријеме.

Свод млађег дијела цркве полукружно је завршен док је свод првобитне грађевине са преломом у тјемену.

Разлике у изгледу пода старије цркве и њеног млађег, дограђеног дијела могле су постојати у вријеме доградње, али је исто тако могуће да је у то вријеме црква добила нови јединствени под; подаци о изгледу старијег рјешења биће утврђени приликом уклањања затеченог познијег пода.

Након повећавања простора цркве св. Неђеље изведен је вијенац у подножју свода аплициран у старијем дијелу грађевине преко равне површине, будући да првобитно није постојао. Овим се тежило да се дограђени дио што боље повеже у јединствени простор веће цркве. Вијенац је изведен од ломљене опеке и малтера, од истог материјала као и у младјем дијелу.

Анализа старијег сликарства

На основу анализе сондажно испитаних зидних површина, апсиде и свода може се закључити да је цијела унутрашњост цркве св. Неђеље била обрађена Кокољином руком.

Судећи по откривеним површинама сликарства Трипа Кокоље у апсиди цркве централно је приказана светитељка која држи палмину грану и вјероватно клечи у молитвеном ставу. Изнад њене главе је небо са анђелима, а околу су херувими. Анђео са десне стране носи вијенац од цвијећа који ће ставити на главу светитељке.

Чеони лук апсиде, као и њене вертикалне углове, Кокоља је ријешао у виду мермерног полукружно завршеног портала кроз који се посматра сцена у апсиди. Дубина простора посебно је наглашена закошеним елементима профилисаног вијенца на страни према насликаној композицији на начин чест у илузионистичком сликарству.

Предња страна олтарске мензе ријешена је тако да имитира мермерни барокни олтар украшен интарзијама. У централном пољу је крстолики медаљон тамноруменог тоналитета оперважен свијетло зеленкастим тоном. На основу овог детаља може се закључити да је Кокоља овдје поновио рјешење предње површине олтарске мензе какво је примијенио и у цркви св. Ане изнад Пераста.¹⁰

¹⁰ З. Чубровић, нав. дј., 6.

Сликани вијенац илузионистички представљеног портала на источном зиду повезује се по висини са профилисаним вијенцем у подножју свода; сликани и реални вијенац повезује и колорит марморизованих површина.

На основу откривених дјелова првобитне обраде зидова, као и на основу чињенице да затечена декорација унутрашњости цркве понавља у неким елементима старије Кокољино декоративно рјешење, може се претпоставити да је на вертикалним површинама зидова био представљен слог зида од камених блокова пикованих површина; о декоративној обради свода, међутим, још увијек се нису стекли поуздани подаци.

Хронолошки оквир градње и осликавања цркве

Најстарији познати помен цркве св. Неђеље из 1634. године, као и присуство Кокољиног сликарства, упућују и на друге познате историјске чињенице које би могле да освијетле вријеме настанка и преградњу ове цркве.

Из историјских извора познато је да је Вицко Бујовић, капетан Пераста и пријатељ (кум) сликара Трипа Кокоље¹¹, 1704. године постао власник посједа у Кумбору¹² стекавши и титулу *конџа од Кумбора*. Једно и друго Бујовић је од млетачких власти добио за истакнуте заслуге у прогјеривању Турака из Херцег Новог.¹³

На Бујовићевом имању у Кумбору већ је стајала црквица св. Неђеље што се закључује како на основу помена у историјским изворима тако и на основу архитектонских карактеристика првобитне цркве чији свод са преломом у тјемени као и узани прозор на јужном зиду одају знатно старије вријеме у односу на 1704. годину.

Према сазнањима стеченим у досадашњим архитектонским и сликарским истраживањима чини се да је продужавање цркве према западу, односно повећање њеног простора, претходило осликавању које је извео Кокоља. Обрада фасада малтерисањем могла је бити изведена у исто вријеме са циљем да се заштите зидне слике у њеној унутрашњости а и да би се декоративним средствима (малтерна обрада са бојењем површина) истакла њена спољашњост.

Кокоља је цркву св. Неђеље могао осликати у првој деценији 18. вијека, односно, после 1704. године када је Вицко Бујовић постао власник имања у Кумбору. Горњу границу временског оквира у коме је наста-

¹¹ Споменица у част Трипа Кокоље, Котор-Пераст 1962, 27; П. Буторац, нав. дј., 328.

¹² П. Буторац, нав. дј., 325.

¹³ Т. Поповић, *Херцег Нови*, Херцег Нови 1924, 96.

ло Кокољино сликарство у овој цркви представља 1709. година јер је те године убијен Вицко Бујовић¹⁴ пријатељ и, како показује кумборска св. Неђеља, мецена овог значајног умјетника.

Живот св. Неђеље наставља се, изгледа, кроз цијели 18. и 19. вијек без прекида. Сахрањивање у оквиру малог ограђеног простора са њене западне стране, а могуће и у самој цркви, обављало се до новијег времена.¹⁵ Последњи радови на уређењу њене унутрашњости показују да се овој цркви крајем 19. и почетком 20. вијека још увијек поклањала нарочита пажња. Затечено Кокољино дјело, оштећено услед влаге из терена а дијелом услед других разлога, покривено је тада новом декорацијом која на извјестан начин понавља затечену матрицу али и неизбјежно носи дух свога времена. То поштовање старијег сликарства у цркви св. Неђеље огледа се у примијењеном концепту гдје се највећа пажња посвећује рјешењу источне стране са апсидом, док се на зидовима и своду готово понавља Кокољино рјешење.

Вријеме, пак, градње старије цркве св. Неђеље, светитељке чији култ је поштован и на другој страни кумборског тјеснаца¹⁶ као и на цијелом херцеговском подручју и у сусједним крајевима Боке¹⁷ могло би се довести у везу са млетачким освајањем кумборске тврђаве Врбањ које се десило 1580. године¹⁸ и којем су Пераштани дали значајан допринос. Наиме, архитектонске карактеристике првобитне цркве св. Неђеље која не посједује изразите одлике стила, својим изгледом са сводом преломљеним у тјемени и начином освјетљења путем продора свјетлости кроз узани отвор у јужном зиду, упућују на могуће вријеме градње у распону од освајања тврђаве Врбањ до првог познатог помена ове цркве 1634. године.

Међутим, хронолошки оквир у који је стављена градња цркве, њена преградња и осликавање претрпјеће провјеру и преиспитивање током будућих археолошких, архитектонских и сликарских истраживања која ће претходити изради предлога за заштиту и презентацију овог значајног и донедавно мало познатог споменика културе.

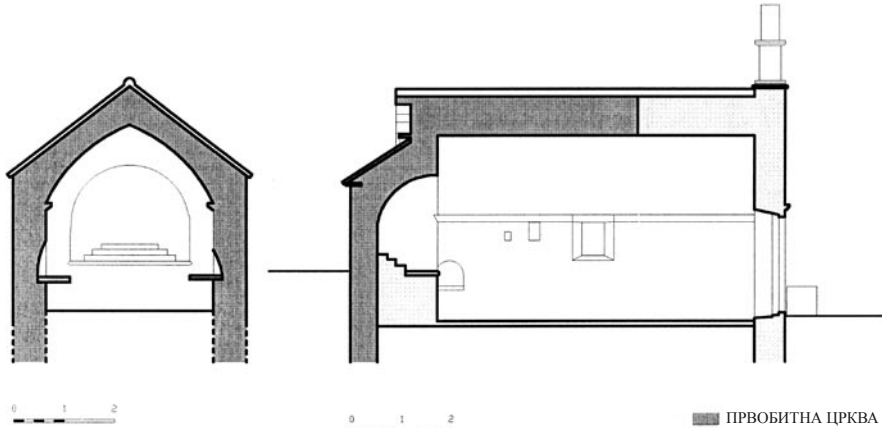
¹⁴ П. Буторац, нав. дј.; 330.

¹⁵ Будућа археолошка истраживања у самој цркви, као и у њеној непосредној близини, пружиће нове податке о сахрањивању у цркви и на околном простору.

¹⁶ На супротној страни тјеснаца код Кумбора, у луштичком селу Забрђе, налази се црква посвећена истој светитељки.

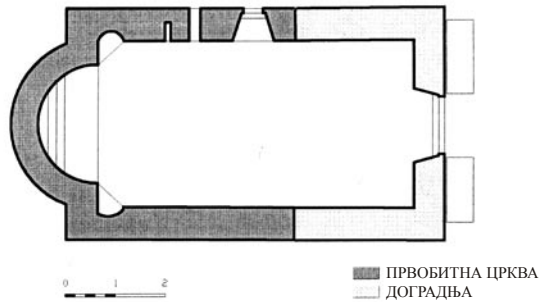
¹⁷ Цркве посвећене св. Неђељи налазе се још и у Мојдежу, као и на брду Јошици изнад Каменара. Старија црква у Јошици која је постојала на мјесту на коме је изграђена данашња црква, могла је потицати из средњовјековног периода.

¹⁸ Т. Поповић, нав. дј., 76-78; П. Буторац, нав. дј., 318.

Црква св. Неђеље,
Кумбор; попречни
пресјек са погледом на
источну страну

Црква св. Неђеље, Кумбор; подужни пресјек
са погледом на јужну страну

Основа цркве св. Неђеље у Кумбору

Црква св. Неђеље; поглед са југозапада

Поглед на цркву св. Неђеље са југоистока

Поглед на цркву св. Неђеље са сјевероистока

Западни изглед цркве са двориштем

Унутршњост цркве св. Неђеље;
затечено стање

Апсида цркве св. Неђеље;
затечено стање

Откривени дјелови Кокољиног сликарства у калоти апсиде

Сјеверна страна апсиде; изглед у току радова на откривању
Кокољиног сликарства

Глава светитељке

Херувими; детаљ из апсиде

Анђео на јужној страни калоте апсиде

Марморизација степеника у олтарском простору

Zorica ČUBROVIĆ
Jasminka GRGUREVIĆ

SUMMARY

The so far unknown painting of Tripo Kokolja (1661- 1713), the greatest baroque painter of Boka Kotorska, whose paintings on canvas decorate the interior of the church Gospa od Škrpjela (Our Lady of the Rocks) on the island of the same name off Perast was discovered in the church of Sv. Nedjelja (Lord's Day Church) in Kumbor. Kokolja also produced the wall painting and decorations in the interior of the Church Sv. Ana (St. Anne's) above Perast, as well as the chapel and loggia of the Zmajević Palace in the same town.

Kokolja's painting in Kumbor was discovered during a visit to the church by an expert of the Regional Institute for Protection of Cultural Heritage, who noted an old layer of painting under the existing decoration. The visible surfaces of the old layer of painting by their characteristics reminded very much of solutions applied by Kokolja in the Church of Sv. Ana above Perast. Further examination proved that the entire interior of the church was treated by Kokolja's hand.

In the church of Sv. Nedjelja Kokolja painted above the altar in the apse a composition with the figure of the Saint surrounded by angels and cherubs, while the walls, the cornice at the foot of the vault and the vault are designed with decorations.

The analysis of the architecture of Sv. Nedjelja revealed that originally the church was considerably shorter at the foundation and was enlarged at a later construction stage in which the existing design of altar room was constructed, the new window made in the southern wall as well as the cornice at foot of the vault.

The existence of Kokolja's painting in the Church of Sv. Nedjelja in Kumbor, records of the church in the archival materials of 1634, as well as the analysis of its architecture, enable us, already at this level of research, to reconstruct at a fairly high degree the history of this monument.

The discovery of Kokolja's work in the Church of Sv. Nedjelja, sheds light on another distinguished historic personality besides the artist. It is Vicko Bujović, well known hero and commanding officer of Perast who was a long-time friend of Tripo Kokolja.

Vicko Bujović became in 1704 the owner of an estate in Kumbor, acquiring also the title of *count of Kumbor* granted him by the Venetian authorities together with the estate for the merits in the liberation of Herceg Novi from the Turks. Considering the said data as well as the data provided by the analysis of the architecture of the Church of Sv. Nedjelja, it can be deduced that the original Church of Sv. Nedjelja, found in the records of 1634, was on the estate in Kumbor, granted to Bujović in the early 18th century. As the owner of the estate Bujović had construction works undertaken enlarging the space of the naos towards the West and afterwards called Tripo Kokolja, his friend, and famous artist of Perast, to paint its interior.

According to the established relative chronology and the architectural traits of the original building, the Church of Sv. Nedjelja in Kumbor can be approximately assigned to the second half of the 16th c. or early 17th c.